

בענין חלזון התכלת בימינו.

הרב שי טחן

הקדמה:

סוגיית התכלת הייתה מאז ומקדם אחת הסוגיות המרתקות בתורה ובמסורת ישראל. מצווה זו, שנשתכחה מישראל במשך דורות רבים, עוררה את לבם של גדולי ישראל שביקשו להשיבה למקומה. בדורות האחרונים נתעוררה הסוגיה מחדש בעקבות חיפושיהם של חכמים ורבנים שראו לעצמם שליחות לגלות את מקור התכלת האבוד.

מן הבולטים שבהם היה האדמו"ר מראדזין זצ"ל, אשר הקדיש את נפשו ומרצו לגלות את התכלת, וראה בה את אחד הסימנים לגאולת האומה והשבת עטרת המצוות ליושנה. הוא חקר, ניסה, ובסופו של דבר זיהה את בעל החיים שממנו הופק הצבע — הדיון — כתכלת המקורית. מסירותו ועומק חקירתו מעוררים הערכה עצומה עד היום, אך למרות ההתלהבות הראשונית שדבריו עוררו, רבים מגדולי דורו לא קיבלו את זיהויו.

הסיבות לכך רבות ומורכבות: חלקן מדעיות-מציאותיות, הנוגעות לשאלות של התאמת צבע, תהליכי הפקה והקשרים למקורות חז"ל; חלקן הלכתיות, הנוגעות לאופן קבלת מסורת חדשה; וחלקן רוחניות ומהותיות, הנוגעות לגישה הכללית של חידוש דבר שנשתכח בלא מסורת רציפה. רבים מגדולי ישראל ראו צורך בזהירות רבה קודם שיקבלו מצווה כה יסודית על בסיס ממצא חדש, אף אם הוצג בלהט ובאמונה שלמה.

בדורינו אנו זכינו להתעוררות חדשה בקרב ציבור גדול לחדש את התכלת, לפני שנים לא רבות נמצא חלזון הארגמון כהה הקוצים הנקרא מוֹרְקֶס, ובשונה מהדיון של הרב מרדזין, חלזון זה תואם באופן מפליא את תאוריו בדברי חז"ל.

במאמר זה אבקש לעיין מחדש בפרשה מרתקת זו — במאמצי הגילוי של המוֹרְקֶס ובסיבות שבעטיין כמה מגדולי הדור לא הסכימו לקבלו, ולהתבונן האם יש מענה לספקותיהם — ולבחון את הדברים לאור מקורות חז"ל, דברי הפוסקים והמציאות שנתגלתה בדורות שלאחר מכן. מגמתי איננה להכריע או לחלוק, אלא להאיר את הנראה מתוך העיון והלימוד, כדרכה של תורה שעניינה בירור האמת בענווה ובכבוד למסורת הגדולה שקיבלנו מרבתינו.

ולא ראיתי לנכון להביא כאן את האריכות הגדולה המובאת בספרים הרבים שעסקו בבירור עניין התכלת וביסוסה, שהרי ספרים אלו מצויים לכל דורש ואינם נצרכים להעתקה במקומם. מטרתי היא רק להשיב בקצרה כפי שעלה בידי ובהבנתי הדלה בדברי רבותינו הקדושים, שאנו הולכים לאורם. חלילה לי מלהיראות כמי שבא לחלוק על דבריהם, שאין זו כוונתי אלא כל רצוני הוא רק להעיר ולהאיר את הסוגיה כדרכה של תורה, שדרכיה דרכי נועם וכל נתיבותיה שלום. ועל כן אפתח בבקשת מחילה מכבוד תורתם של גדולי ישראל אם נשמע מדברי דבר שאינו נכתב בכבוד הראוי, שוודאי אין זו כוונתי כלל וכל מגמתי הוא רק בירור האמת ולכבודה של תורה.

ואף שנעזרתי רבות בספרים שעסקו באריכות בעניינה של התכלת וכגון בספר החשוב לבוש הארון, מטרתי כאן לא לשוב על דבריהם אלא להעלות על הכתב את אשר נתחדש לי בעיוני, אף שלעיתים לא נמנעתי מלהביא גם את דבריהם. רבים מן העניינים שנגלו לי במהלך הלימוד לא ראיתם מבוארים באותם הספרים, ועל כן ראיתי לנכון לרשום אותם כאן, למען תתברר הסוגיה על בוריה ותתוסף כנדבך נוסף להבנת דברי חכמינו ז"ל כדרכה של תורה.

מושגים:

וכדי לבאר בקצרה במה מדובר אסביר תחילה את המושגים.

בתוספתא (מנחות ט, טז) מובא: "התכלת אינה כשירה אלא מן החלזון, הביא שלא מן החלזון פסולה". ובמסכת ציצית (א, י'): "אין צובעין תכלת אלא בחלזון".

החלזון נקרא גם תכלת וכן פורפרא.

החלזון המדובר במאמר זה נקרא בעברית ארגמון כהה קוצים, ובלשון העמים מוֹרְקֶס.

החלזון נקרא גם שבלול וכן חומט.

איתא בגמרא (מנחות מד, א): "תנו רבנן, חלזון זהו גופו דומה לים, ובריייתו דומה לדג, ועולה אחד לשבעים שנה, ובדמו צובעין תכלת, לפיכך דמיו יקרים".

ולקמן נדון בתאור זה של החלזון. אולם דבר אחד אבקש להעיר תחילה, ראיתי בכמה ספרים שהתחבטו בשאלה כיצד גוף החלזון דומה לים, שהרי צבע הים כחול, והעלו סברות שונות הקשות לעיכול. ולדידי פשוט שכוונת הגמרא אינה על צבע החלזון, שרשי" כתב: "גופו- מראה גופו, תבנית דיוקנו". ברור איפה, שהגמרא דיברה על מראה גופו ולא על צבעו, שהרי אין גופו צבע תכלת אלא רק צבע דמו, ובזה הגמרא דיברה בבירור כשאמרה "מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונין? מפני שהתכלת דומה לים, וים דומה לקיע, ורקיע לכסא הכבוד". ונראה שכוונת הגמרא לכך שעל גוף הקונכיה ישנם כמין עליות ומורדות הדומים לגלי הים, ובאמת תיאור זה דומה לחלזון המורקס. ובספר משיכיר (והיה לכם לציצית תשע"ו עמוד 8) הביא משו"ת חכם צבי (סימן נו) שדרך לומר על דבר שהוא דומה אף דלא דמי כל כך. וכן כתב המשכנ"י (סימן קנו).

דעת החזון אי"ש:

בחוט שני (הלכות ציצית סימן ט סעיף ג') הביא שפעם בא אחד להרצות לפניו ראיות לתכלת שמצאו, ושחק החזון"א ואמר לו שילך אל הגרי"ז, וידע שהגרי"ז לא יקבל זאת. והנה מעדותו זאת מוכח שהחזון אי"ש לא דחה את הדברים בתוקף, שאם היה סובר שבודאי יש לשלול את הדברים היה מורה כן, והרי החזון אי"ש ידע להביע עמדה תקיפה כשרצה. ומלבד זאת בודאי שמה שהביאו לפני החזון אי"ש לא היה חלזון המורקס, שהרי מרן החזון אי"ש נפטר בשנת תשי"ד, ואת המורקס מצאו רק בשנת תשמ"ה. ואף שיתכן שדיברו עמו על המורקס לפני כן, וכמו שנמצא בעבודת המחקר של הרב יצחק הרצוג בענין התכלת, מכל מקום באותה תקופה כמעט שלא נמצא מי שקיבל את המורקס כחלזון התכלת. וכן מוכח ממה שדנו עמו על חלזון הדיונון של הרב מרדזין (מעשה איש ח"א עמוד קלב) שרק בו דיבר מרן, ולא בחלזון המורקס.

דעת הגרי"ש אלישיב:

נראה שהגרי"ש אלישיב (קובץ תשובות ח"א ס"ב) בתשובתו לא כתב נגד חלזון הארגמון כהה קוצים (מורקס), אלא רק הביע חשש שמא אין הארגמון החלזון האמיתי, דשמה כמו שהחוקרים ביטלו את חלזונו של האדמו"ר מרדזין, כמו כן כעבור כמה שנים יבטלו את הארגמון. והנה תשובה זו נכתבה מלפני כשלושים שנה ולא רק שמאז לא ביטלו החוקרים את החלזון אלא עוד מצאו יותר הוכחות שזהו אכן חלזון התכלת.

ובאמת, טענת רבינו אינה מובנת לי. וכי איזו פירכא היא זו- שהרבי מרדזין טעה בחלזון אחר? הרי יש לדון בכל טענה לגופה. לדוגמא, האם הלומד סוגית אבידה שלא מדעת בגמרא, במחלוקת אביי ורבא, יאמר שאם נמצאה פירכא אחת לטענת מסוימת- שוב לא נדון בשאר הראיות, שמא כשם שנמצאה פירכא לטענה הקודמת, תימצא פירכא גם שאר הראיות, אתמהה.

אחר כן הביא את טענת הבית הלוי נגד התכלת של הרבי מרדזין, שאם היה הדג הנ"ל קיים תמיד ובכל זאת לא לבשוהו אבותינו, הרי זה כאילו ישנה קבלה ומסורת מאבותינו שזה איננו החלזון הרצוי. וסיים "ואנא לא ידענא מה עם ההמצאה אשר המציאו חוקרי זמנינו, אם גם עליה חלה הטענה הנ"ל". ואם מרן הסתפק ולא ידע, אם כן אזדא לה תלונתו של הבית הלוי לכל הפחות לענין המורקס.

וסיים בדברי הגאון מקוטנא בספרו ישועות מלכו שכבר הוחזק אצל ישראל זה יותר מאלף שנה שנגזז התכלת, וכן הוא פשט הספרי, וגם האריז"ל מסכים שאין תכלת אלא בזמן בית המקדש. ומה שעורר שמלאכת הצביעה לא נתברר, שיש בזה מחלוקת רש"י ורמב"ם.

ויש להעיר שבמחלוקת במספר החוטים יש לנקוט כמו בשאר מחלוקות, שהספרדים פוסקים בכל דבריהם כהרמב"ם, והאשכנזים כהתוספות. ובאמת המשנה ברורה (ס"ט סק"ז) הכריע בפשיטות כהתוספות, וכתב: "בזמן שהיה תכלת היה צריך להטיל ארבע חוטין, שני חוטי לבן ושני חוטי תכלת, והיה מתקים על ידי זה המצות ציצית כראוי". אכן היום נוהגים בזה כדעת הראב"ד להטיל חוט אחד ולקשור בו. איברא שיש לסדר בזה מאמר מיוחד, וכן לגבי מלאכת הצביעה, ועוד חזון למועד,

ערוך השולחן:

כתב בערוך השולחן (סימן ט, יב): "ובעונותינו מזמן שנתפזרנו אין לנו תכלת. ואין אנו יודעים מזה כלל, וכל ציצית שלנו לבן. ומכל מקום אנחנו מקיימים המצוה כתיקונה, דכבר נתבאר דהתכלת אינו מעכב את הלבן. ולכן מי שמבטל מצוה זו – עונשו מרובה. ודע שזה שנים ספורות שאחד התפאר שמצא החלזון ועשה ממנו תכלת, והמשיך אחריו איזה אנשים. אך לא היה לו שומע מגדולי הדור ממכלל ישראל. ונתבטל הדבר עד כי יבוא גואל צדק במהרה בימינו. אמן".

אמנם לא עלינו תלונתו, שדבריו נאמרו בקשר לדיון של הרב מרדכי, וסיום דבריו שנתבטל הדבר עד כי יבוא גואל צדק, ודאי היתה הלך הרוח של עמינו חסרי הישע היושבים בגלות המר והנמהר באירופא, שכל תקותם לחידוש מצוות שלא היו במצוי מזה אלפים שנה הוא רק בבוא הגואל. ואם היה יודע שיבוא היום ועם ישראל יחזור לארצו, ובזמן זה יתגלה החלזון יתכן שלא היה אומר כן.

הגר"א וייס שליט"א:

בשו"ת מנחת אשר (חלק ב סימנים ב-ה) האריך הגאון שליט"א להפריך כל ראייה שטענו בפניו שהמורקס הוא חלזון התכלת, וראיתי לדון בדברי קדשו לפי סדר הדברים:

- ראשית התייחס רבינו לתמיהת הרבים דמדוע לא נחמיר מן הספק, שאם לא יועיל- לא יזיק. ונקט את יסודו המפורסם של הפרמ"ג (א"א סימן קצד סק"ג) שאין אומרים ספק לחומרא אלא אם על ידי שיחמיר יפשוט את הספק, והוא עצמו הקשה שחידוש זה הוא נגד הסברא, וגם שיש הלכה מפורשת בשו"ע (סימן תקצג ס"ב) המורה ההיפך מזה. ולכן כתב שאף אם אכן נכון להחמיר, מכל מקום היינו רק כשהדבר מוגדר כספק, ולא לעשות ללא טעם דשמא ואולי ללא כל ראייה ואסמכתא. ואכן הטענה נכונה, אלא שכיון שבימינו רבו הראיות עד מאוד דשמא זהו החלזון, אי אפשר לומר שלא הוא אפילו בכלל ספק, וביחוד שישנם גדולי תורה אמתיים שצדדו בעד החלזון הנ"ל, כהרב ישראל בעלסקי, והרב משה קארפ ועוד.
- אחר כן נקט את לשון הגמרא (מנחות מד, א): "חלזון זה גופו דומה לים, וברייטו דומה לדג, ועולה אחת לשבעים שנה, ובדמו צובעין התכלת". ופרש"י מראהו דומה לים, ותבניתו דומה לדג. ויש ראשונים שכתבו שהחלזון תולעת הוא, וכן משמע מרש"י בתורת כהנים. והקשה שהפורפורה אינו דג ולא דומה לדג, וגם אינו דומה לתולעת. והנה באמת עד שמקשה הגאון הנ"ל על תומכי החלזון, היה לו להקשות סתירה בדברי רש"י עצמו, שאם החלזון הוא דג אזי אינו תולעת, ואם הוא תולעת- אינו דג, ומלבד כל זאת הרי החלזון הוא שבלול הנושא על גביו קונכיה כעין צדף כמו שמוכח ממקורות רבים: "צא ולמד מן החלזון, שכל זמן שהוא גדל נרתיקו גדל עמו" (מדרש רבה שיר השירים ד'), וכן הביא רש"י (דברים ח, ד), וכן ברש"י בגמרא (חגיגה יא, א) חומט- "אומר אני שהוא כמין שרץ שקורין לימג"א, הגדל בקליפה ההולכת ומעגלת תמיד כל כמה שגדל", ובלעז רש"י תרגם לימגא, לימצא- חלזון. ויש עוד מקורות רבים כהנה.

ועוד שכן הוא בלשון הקודש ששבלול נקרא חלזון, דלמה נתעקש שהיה שיבוש ושינוי בלשון כל עוד לא ידוע לנו כן, והרי לא נתעקש לומר שהבצלים והשומים שדיברה עליהם התורה אינם הבצלים והשומים של ימינו, והפרים שהביאו לקרבן אינם הפרים של ימינו, וכן הלאה.

אלא האמת תורה דרכה שחלזון הוא שבלול וחומט, אלא שגוף החלזון ללא הקונכיה שעליו הוא ממש כתולעת, ואילו ברייתו עם הקונכיה דומה לדג שהרי הוא רחב באמצעיתו וצר משני צדדיו, מה שלא נמצא בשאר חלזונות שיש להם על גביהם תרמיל, ואין להם דמות דג כלל. ומה שכתב הרמב"ם שהחלזון הוא דג, כבר האירו בזה הרבה מדברי הגר"א (כלים יא, א) "שכל שנמצא בים מין דג הוא, כל דמות שיהיה לו". וכן הביאו את דברי הראב"ע (שמות ז, כז) שקרא לתנין דג, ועוד כהנה.

- שוב הקשה שכתוב בגמרא דלעיל שצובעים בדמו, ואילו בחלזון המורקס אין צובעים בדמו אלא בנוזל הנמצא בבלוטה שבגופו, והנה מלבד שדבר זה הוא אחד הראיות הגדולות ביותר שהמורקס הוא חלזון התכלת, שר"ת פירש (תוס' שבת עה, א ד"ה כי היכי), שדם החלזון מפקד פקיד, באופן שתואם לחלוטין את הארגומן כהה קוצים, מה שלא נמצא במינים אחרים, עוד יש להעיר שבמציאות אין לחלזון בכלל דם בגופו כמו שנמצא בשאר בעלי חיים, אלא יש לו נוזל גוף שקוף או חסר צבע, המשמש להובלת חומרים מזינים, אך הוא אינו דם אדום כמו אצל יונקים. מערכת ההובלה של חלזונות שונה מזו של בעלי חוליות, ואין להם כלי דם סגורים או המוגלובין. במקום דם, לחלזונות יש גוף של נוזל שמכיל תאים מיוחדים וניזון מחומרים שונים, העוברים דרך הגוף שלהם. נוזל זה משמש להובלת חומרים חיוניים כמו חומרי תזונה הורמונים ופסולת אך אינו דם אדום צבע הנוזל משתנה בהתאם לסוג החילזון ולסביבתו ולעיתים הוא שקוף או חסר צבע, עם זאת הוא אינו אדום כמו דמם של יונקים המכיל המוגלובין, לחילזונות אין מערכת דם סגורה ונוזל גופם אינו זורם בכלי דם סגורים כמו עורקים ורידים ונימים כפי שקורה ביונקים. ולכן ברור שמה שהתכוונו חז"ל באמרם דם בחילזון הוא אותו נוזל, והשתמשו בלשון מושאל של דם כי זה הנוזל שמחיה אותו, כמו שדם חיה שאר מינים. ומשום כך השתמשו חכמינו בלשון דם גם לגבי הבלוטה שבתוכה מפקד פקיד צבע התכלת. ולכן לא יועיל מה שראיתי מכמה מחברים שטרחו להוכיח שדעת כל הראשונים שבעי דם ממש, שהרי אין שום חלזון שיש בו דם אדום כרצונם, ויתירה מזו יש להקשות על דעתם קושיה לוגית ופשוטה, שהרי אם צובעים את החוטים בצבע תכלת, איך יתהפך צבע אדום של דם לצבע תכלת אתמהה. אלא ברור שצבע דמו חייב להיות צבע תכלת או כזה שיש שאפשרותו להתהפך לצבע תכלת, כמו שהמורקס בדרך פלאי משנה צבעו לתכלת.

נוסף לזאת אם נימא דדם חילזון הוא דם ממש, יקשה על זה טובא מדברי חכמינו שאמרו (שבת עה, א) שצבע התכלת צלול, ופרש"י שמראית צבעו צלולה. ואיך יהיה דם אדום צלול, הרי הדם הוא נוזל סמיך והיפך המוחלט מהצלול. ולעומת זאת נוזל החילזון אכן צלול כמו שכתבנו לעיל, ותואם את דברי רבותינו באופן מפליא ומעורר השתאות. ובגמרא שם איתא על הפוצע את החלזון שיתחייב משום נטילת נשמה, אלמא האיסור הוא נטילת נשמה, וברור שבנטילת אותו הנוזל הרי הוא נוטל את נשמתו וזהו כוונת הגמרא.

ומכאן כל הטענות דלעיל יקשה לי גם על דברי הגאון הרב שלמה מילר שליט"א שכתב (בהסכמה לספר) כנגד המורקס בגלל טענת הדם.

- ומה שהעיר מדברי הרמב"ם שכתב (פ"ב מהלכות ציצית ה"ב) שהחלזון מצוי בים המלח, שהפורפורה אינו נמצא אלא בים התיכון, כבר הפריך זאת בעצמו, שהרמב"ם במקומות רבים קורא לים התיכון ים המלח, וכמו שהביאו בפרנקל ממקורות רבים.
- ושוב הקשה ממה שאותה גמרא אמרה שהחלזון עולה אחת לשבעים שנה, שאין המציאות כן. ומלבד שברור שהלשון אחת לשבעים שנה שנקטו חז"ל בכמה מקומות לא באה לומר פרק זמן קצוב, אלא רק לציין שהדבר נדיר מאוד, וכמו שאמרו במשנה (מכות א, י): "סנהדרין ההורגת אחד בשבוע נקראת חובלנית, ראב"ע אומר אחד לשבעים שנה". וכן בפ"ק דעבודה זרה (יא, ב): "עיר אחת יש לה למלכות רביעית, אחת לשבעים שנה מביאים אדם שלם ומרכיבים אותו על אדם חגר וגו'".

גם מה שאומרים בפרשת פיטום הקטורת "תני בר קפרא אחת לששים או לשבעים שנה היתה באה של שירים לחצאין", שהכוונה שאת שאריות הקטורת שהיו נשארים כל שנה היו אוספים עד שאחת לזמן ארוך כששים ושבעים שנה היתה מצטברת כמות מספיק לחצי מהכמות הראויה לשנה (ועיין בחשבון המדויק בתוספות שבועות י', ב ד"ה מותר). ובמדרש רבה (נשא ט) ובילקוט שמעוני (תקפט) מובא שאחת לששים ולשבעים שנה הקב"ה מביא דבר לעולם ומכלה את הממזרים.

ובסולם על הזוהר (בא) כתב שהעולם מזדעזע אחת לשבעים שנה.

וברור מכל הנ"ל שאין הכוונה שבדיוק כל שבעים שנה קורים כל אותם הדברים, אלא כוונת חכמינו הוא בלשון הפלגה.

אכן כאן קושיה מעיקרא ליתא, שכבר לימד הרדב"ז (ח"א סימן תרפה) שאחר שגלו ישראל לא היה החלזון עולה יותר, ולכן היו צריכים לצודו ממעמקי הים.

ונביא את תשובתו כאן מפני שנדקק לה שוב בהמשך: "שאלת: עלה דגרסינן בשבת שכן צדי חלזון היו קושרין ומתירין הרשתות לצוד אותו. ושאלת מהיכן היה להם חלזון שיוכלו לצודו, והלא לא היה נמצא אלא בחלקו של זבולון, וכי אפשר היה לבוא לארץ ישראל לצודו:

תשובה: אין זו צריכה לפנים, שהרי החלזון מצוי הוא בים, ובחלקו של זבולון היה עולה מאליו מן הים אל היבשה, והיו מלקטין אותו. ואחר שגלו ישראל לא היה עולה, והשאיר נבזזאדן בארץ מדלת העם לכורמים ולעגבים, וארז"ל אלו צדי חלזון, משמע שהיו צריכין לצודו. וכן במעשה המשכן היו סמוכים לים הקדמוני ים סוף, שהרי אין בין ים סוף להר סיני אלא דבר מועט, והיו הולכים לים סוף וצדין אותו שהיה נמצא שם. והיינו שלא הוצרכו לומר בחלזון כאשר אמרו בתחש לפי שהיה מצוי. ואפשר שעד היום הוא מצוי, אלא שאין מכירין אותו או שאין יודעין לצודו. גם כי אינם צריכים לו שצבע הדומה לתכלת מצוי הרבה, דהיינו איסטס הנקרא בערבי ניל, וצובעין אותו באופן אומנות שאינו עובר אפילו על ידי גיהוץ".

ויש להעיר שידוע שהיה הרדב"ז רבו של רבי בצלאל אשכנזי בעל השיטה מקובצת, שהיה רבו של האר"י ז"ל, ויש אומרים שגם האר"י עצמו היה תלמיד הרדב"ז, ואם כן מה שאמר האר"י (בשער הכוונות) שתכלת נהגת דוקא בזמן שבית המקדש קיים, יתכן שכוונתו כשם שכתב רבו הרדב"ז, שאף שהחלזון במציאות תמיד קיים, אלא שבזמן המקדש החלזון יוצא מהים בהשגחה אלקית, אבל אחר החורבן יש לצודו מן הים. והוכחה לזה שהתכלת היתה מצויה גם אחר זמן חורבן המקדש, שהרי בשני דרב אחאי הביא חכם אחד תכלת (מנחות מג, א), ומובא ברשב"ם שרב אחאי הוא רב אחאי גאון שהיה אחר האמוראים, וזה היה כמה מאות שנים אחר חורבן הבית. וראה מה שדחה הגר"ח קניבסקי (בדעת נוטה ח"ב תשובה ערה), שתוספות (כתובות ב, ב ד"ה פשיט) כתבו שהיה אמורא, ובאמת טענתו לא תעלה מזור לפשטות דברי האר"י שתכלת נהגת רק בזמן ביהמ"ק, שהרי בזמן האמוראים כבר חרב בית המקדש מאות בשנים.

עוד על פי הסברו זה של הרדב"ז מבואר איך יתכן שנבזזאדן השאיר בארץ צידי חלזונות תכלת (שבת כו, א), והרי הוא לא היה משאיר אנשים להתעסק רק פעם בשבעים שנה, אלא מלאכתם היתה צידה מן הים.

זאת ועוד, שיקשה מה שייך צידה בחלזון, שהרי תנועתו מאוד איטית ואין צורך לצודו, אלא שרק כשהוא נמצא ביבשה אין צורך לצודו, אולם בים צריך רשתות על מנת לצודו. ועיין מה שהביא רבינו ירוחם (נתיב יב, י דף פ, הובא בארחות שבת פרק יד הערה כא) שחיוב צידה שייך בתולעים וחלזונות אף שהילוכם איטי מאוד.

- שוב הביא הגאון הנ"ל את ראיות המצדדים במציאת הארגמן, שהוא נמצא בחוף זבולון כדברי הגמרא (מגילה ו, א), וכן שהוא תקוע בקרקעית הים כפירוש הראב"ד בפסוק "ספוני טמוני חול", ושדרך צידתו הוא על ידי רשתות כדברי הגמרא (שבת עד, ב), ושמת על ידי פציעתו (שבת עה, א). ותמה שהרי ישנם אלפי דגים ושרצי המים הישנם תקועים בקרקעית הים ותואמים את כל התנאים הנאמרים.

איברא, אם היו בתכלת רק ארבעה תנאים אלו ודאי טענת הרב היתה איתנה, אולם אחר שידוע לנו שישנם עוד הרבה מאפיינים נוספים לתכלת אם כן ארבעת דברים אלו רק מצטרפים לכלל המאפיינים. שהרי בתכלת זה הוא חלזון ולא דג, ויש לו מראה של תבנית דג, דהיינו רחב באמצע וצר מצדדיו, ושיש לו בלוטה באופן של מפקד פקיד שממנה מכינים את התכלת, ושצבעו זהה לקלא אילן (צמח האינדיגו), ועוד כהנה סימנים, וודאי לא ימצא עוד אחד כזה, ונציין עוד שאת חלזון המורקס גילו חבורת צוללים שחפשו אחר החלזון, ולא מצאו שום חלזון אחר התואם את התנאים הנדרשים. מלבד זאת, בספר התכלת (עמוד 257 והלאה, הובא בספר התכלת וחיידושה) מביא באריכות ממצאים ארכאולוגיים שנמצאו על חוף הים התיכון ובהם מצבורים גדולים של קונכיות ארגמן ישנים המורים בעליל שהיה במקום תעשיית צבע תכלת. כמו כן נמצאו לצד הבונכיות שברי כלים עם צבע תכלת בתוכם. עוד נמצאו קונכיות שלמות מלבד נקב במקום שבו נמצא בלוטת הצבע, המורה בבירור שנקבו שם רק על מנת להוציא ממנו את צבעו. ועוד הביא שם ממצא מרשים במיוחד- ערימת ענק שאורכה כמאה מטר ורוחבה עשרים וחמש מטר, וגובהה 2-3 מטרים, וכולה מלאה במאות מיליוני קונכיות של ארגמן כהה קוצים, הנה לפנינו עדות נדירה וברורה לתעשיית ענק של אותו החלזון.

ודבר זה מוכיח שהשתמשו בארגמון לצביעת בדים, וכמו שמוכח מכמה מקורות בחז"ל שהיתה תעשייה עניפה של צביעת חוטים בצבע התכלת, ולדוגמא בגמרא (עירובין צו, א) שנינו: "המוצא תכלת בשוק, לשונות פסולות...אדעתא דגלימא צבעינהו", ופרש"י דשמא לא צבע לשם ציצית, ואנן עשיה לשמן בעינן". ואם לא היתה תעשייה עניפה של צביעת בדים בצבע תכלת, אזי אותם לשונות ודאי היו עשויות לשמן עבור ציציות, וכמו שהגמרא ממשיכה להוכיח שאם היו חוטים מופסקין אז משערין שנעשו לשמן. וזו גם הוכחה גדולה, שלא מצאנו שום חלזון אחר שהשתמשו בו לצביעת בדים.

- שוב הביא מהספרי וממדרש רבה שהתכלת נגנז, ולכן "קרוב הדבר שמין החלזון נשכח ונעלם ושמא נכחד, וכל זאת מן השמים היתה וכפי שמצינו בדברי חז"ל" ולא יתגלה אלא לעתיד לבוא. ויש לעמוד על הלשון נגנז, שהיה יכול לומר כדברי הרב 'נשכח ונעלם', או 'התבטל', אלא לשון נגנז פירושו שהוא קיים אבל מכוסה, וכשם שגונזים דברי קדושה בארץ, שהם אינם אלא מכוסים. ובפרש"י (פסחים סב, ב) כתב על לשון נגנז- נשתכח.

ואכן לדברי הרדב"ז שאין התכלת עולה אל החוף אחר החורבן הרי היא גנוזה ומכוסה. ועוד שבאמת היתה גנוזה ומכוסה מכלל ישראל במשך הגלות עד בואם חזרה ארצה.

וראיה שדבר הגנוז יכול להתגלות נמצא בדברי חז"ל: בענין האור אמרו רבותינו (בראשית רבה יא, ב): "אור שברא הקב"ה ביום ראשון, אדם צופה ומביט בו מסוף העולם ועד סופו. כיון שהסתכל הקב"ה באנשי דור המבול ובאנשי דור הפלגה שמעשיהן מקולקלים, עמד וגנזה והתקינה לצדיקים לעתיד לבוא". ויש לשאול מי הם אותם צדיקים, ואימתי זה העתיד לבוא, על זה כתבו בזוהר (בראשית ח"א לא, ב): "ויאמר אלהי"ם יהי אור ויהי אור, ודא איהו נהורא דברא קב"ה בקדמיתא, והוא נהורא דעינא, והוא נהורא דאחזי קב"ה לאדם קדמאה, והוי חזי ביה מסייפי עלמא ועד סייפי עלמא, והוא נהורא דאחזי קב"ה לדוד, והוא משבח ואמר (תהלים לא כ) מה רב טובך אשר צפנת ליראיך, והוא נהורא דאחזי קב"ה למשה, וחמא ביה מגלעד ועד דן, ובשעתא דחמא קב"ה דיקומון תלתא דרין חייבין, ואינון דרא דאנוש ודרא דטופא ודרא דפלגה, (נ"א גניז ליה) בגין דלא ישתמשון ביה, ויהב יתיה קב"ה למשה, ואשתמש ביה תלת ירחין דאשתאון ליה מיומי עבורא דיליה, כמה דאת אמר (שמות ב ב) ותצפנהו שלשה ירחים, ובתר תלת ירחין עאל קמי פרעה, נטל ליה קב"ה מניה, עד דקאים על טורא דסיני לקבלא אורייתא, והדר ליה ההוא נהורא ואשתמש ביה כל יומיו". הנה לפנינו שאף שגנז הקב"ה האור לעתיד לבוא, הראהו ונתנו לדוד ולמשה, ואם כן גניזה זו פירושה כיסוי עד זמן עתידי בו ירצה הבורא לגלותו.

וכן בענין כוחות הטבע נאמר בזוהר (בראשית כד, א): "א"ר יוחנן: בו ביום שנבראת הארץ בו ביום הולידה והצמיחה כל תולדותיה והיו כולם גנוזות תחתיה, עד שאמר לה הקב"ה: תוצא הארץ. תברא הארץ לא נאמר אלא תוצא הארץ, דבר שהיה גנוז בה והוציאה כל דבר ודבר באותה הטבע הראוי לה להוליד ולהזריע מהם כדומה להם. זהו שכתוב: "למינה"

וברש"י (תהילים קמח, ח): "רוח סערה – אמרו רבותינו שהדברים הללו היו תחילתם גנוזים בשמים, ובא דוד והורידן לארץ לפי שהם מיני פורעניות, ואין נאה להם להיות גנוזין במגוריו של הקב"ה".

- בסימן ג' יצא הרב שליט"א כנגד הממצאים הארכאולוגיים וכתב שהם רק בגדר השערה, ושאינן זו דרכה של תורה להסתמך על השערות, שלעולם אפשר להעלות השערות אחרות. ואכן כבר כתב הגר"ח קניבסקי (טעמא דקרא עמוד קעא) שאין לקבוע הלכה על פי ממצאים שנמצאו בקברים, שבגמרא (ב"ב עד, א) נמנעו מלקבוע הלכה על פי מנין החוטי הציצית של מתי המדבר, וכתב: "ומה שבאמת מנעו ממנו מן השמים לקחת משם הקרן לברר ההלכה, וגם סבבו מן השמים שלא יעלה בדעתו למנות החטוין שלכאורה זה דבר פשוט. נראה מזה שאין רצון הקב"ה לברר הלכה על פי דרך זה, לחטט בדברים עתיקים וכו' רק על ידי התורה עצמה צריך לברר ההלכה".

ובכל זאת, יש לחלק בין קביעת פסקי הלכה שלזה ניתנה בלעדיות לחכמי ישראל לקובעה על פי התורה, לבין גילוי מילתא בעלמא ולהוכחה מה הוא המציאות, וכגון מציאת חלזון התכלת. ולכן מאותה סוגיה עצמה מאופן שכיבת מתי המדבר הוכיח רבינו תם (ד"ה וגנו) שאפרקיד פניו למעלה, שזהו גילוי מלתא בעלמא. וכן עיין בתוספות הבא (ד"ה פסקי) שדנו אם יש ציצית למתים.

- גם על מה שידוע בפי כל שצמח האינדיגו הוא הקלא אילן, וכמבואר בדברי רבותינו, פקפק הרב שליט"א בטענה דמי ימר לן שזהו האינדיגו דשמא אם הזמן השתנה השם, ואכן כבר כתב החזון אי"ש (זרעים, הל' שביעית פרק ג, יט) על שמות הערים: "אי אפשר לסמוך על השם, כי בהמשך הזמן נחרבו וחזרו ונתיישבו, ופעמים נעתקו ממקומן הראשון, ופעמים נשתנו השמות". אולם מדיוק דבריו נראה שכל שלא ידוע לנו 'שנחרבו' או 'שנעתקו ממקומן הראשון', וכדומה, אין צורך לחשוש לכך.

ומלבד זאת נמצאת כאן ראיה נדירה שחלזון הארגמון והאינדיגו הם המקבילים האמיתיים, שכן הצבע שלהם תואם לחלוטין עד שבספר לבוש הארון (עמוד 46) הביא שהתרכובת הכימית שלהם תואמת באופן מפליא ביותר ($C_{16}H_{10}N_2O_2$). וזה לבד מוכיח שאלו הם המינים, שכן מה הוא הסיכוי למצוא צמח בעל תרכובת כימית זהה לחלוטין עם צבע זהה לחלוטין לבלוטה שבחלזון. וכשהדברים מוכחים כמעט מעל לכל ספק אין בזה משום השערות או הנחות יסוד שאין בהם כל הכרח, כלשון הרב שם בסימן ד'.

- הנה סימן ה' נכנס הרב לסוגיות הלכתיות מדברי הפוסקים, ובראשונה הביא טענת המצדדים בעד הארגמון, שהמהרי"ל (סימן ה') כתב ביאר החשש בהטלת ציציות בבגד פשתן, שמא התכלת שוב יהיה מצוי והרי התכלת הוא צבע בחוטי צמר, ויבואו ללבושו בלילה ויעברו על איסור שעטנז. הנה לפנינו שהמהרי"ל סבר שיתכן שהתכלת תחזור.

- הוא שמארא"ש ההוא חה או ראייה שהאזאת זה הפריך הרב שליט"א באומרו שהרי הרא"ש (בשו"ת הרא"ש כלל שני סימן ח ד"ה ואני) הוא הבר פלוגתא של המהרי"ל בזה והוא לא חשש לזאת, ואנן פסקינן להלכה כהרא"ש.
- ואני העני פתחתי את השו"ת הנ"ל ולא ראיתי שום הוכחה או ראיה שטעמו של הרא"ש, והעתיק לשונו: "אף לפי ר"ת ז"ל אין לאסרו בזמן הזה, דעיקר טעם האיסור הוא דילמא אתי למירמי ביה תכלת שהוא עיקר המצוה, ובכסות לילה או אם יקרע סדינו ה"ל כלאים שלא במקום מצוה, אבל בזמן הזה שאין לנו תכלת ואין לנו היתר כלאים בציצית כלל, לא שייך למגזר כלל".

ואם כן בהחלט אפשר להסביר שהמחלוקת כאן היא, שלדעת המהרי"ל יש לאסור טלית של פשתן אף שאין לנו תכלת שמא יחזור הדבר לקלקולו, ולדעת הרא"ש כיון דהשתא ליכא תכלת, ולא גזרינן- דאזלינן בתר השתא, ולא שסבר הרא"ש שאין אפשרות שמא תמצא התכלת בעתיד, אלא שעד אז אין לנו לחשוש לזה כעת בזמן שאין עדיין תכלת.

- באות ב' טען הרב על דברי הרדב"ז (שהבאנו לעיל) שחלזון תכלת מצוי גם בזמנינו, שהוא דעת יחד כנגד סתימת חז"ל וגדולי הדורות. ושמי שנגה עליו אור תורה יראה בעליל שאין זו דרך ההלכה והמסורה. ואנן עניא שלא נגה עלי דרך ההלכה כבר כתבתי לעיל שלפי דעתי העניה אין הרדב"ז חולק על רבותינו, אלא הסביר שהתכלת מוסתרת בימינו בתחתית הים, וזה כוונת חז"ל בזה שאמרו שהתכלת גנוזה, ופתח את תשובתו שם 'שאינו צריכה לפנינו', דהיינו שדבריו פשוטים ללא חידוש. ואל נא נשכח שהרדב"ז היה מגדולי פוסקי הדורות, עד שהחיד"א (שם הגדולים) העיד עליו בשם רבני ירושלים שהיה נגלה אליו אליהו הנביא. הגר"ע יוסף (יבי"א ח"ח אבה"ע סימן יא) זעק בזה מי יבוא אחר המלך האדיר, שידוע לכל גדולתו של הרדב"ז הנחשב לפוסק גדול גם בדור דיעה של מרן הבית יוסף, ולמפורסמות אין צריך ראיה והאריכות בזה למותר וכו'.

והגר"א שפירא (מנחת אברהם סימן טז) כתב שאין בכח רבני דורינו לדחות פסק הרדב"ז שהיה גדול הדור, ובין תלמידיו היו האר"י הקדוש ורבי בצלאל אשכנזי, ובין שואליו נמנו רבותינו הבית יוסף והמב"ט, הריב"ל והרשד"ם ועוד גדולי הדורות.

- שוב טען (באות ג') שבסוף דברי הרדב"ז שיש צבע אחר המצוי הרבה בשם איסטיס הנקרא בערבית ניל וצובעין בו בצבע תכלת שאינו עובר אפילו על ידי גיהוץ, ישנה תשובה כנגד הטוענים בעד הפורפורה, ושוב העיר דשמה זהו הקלא אילן. ונפלא ממני דבריו, דכלפי לייא שהדברים פשוטים שהאיסטיס של הרדב"ז הוא הקלא אילן וזהו עוד הוכחה לפורפורה. בספר לבוש הארון (עמוד 47) מביא מהברטנורא (כלאים ב, ה ושביעית ז, א מעשרות א, א שבת ט, ה) שצבע האיסטיס דומה לתכלת וקורין לו בערבית ניל ובלע"ז אנדיגו. ובתפארת ישראל (כלאים ב, ה ושביעית ז, א ושבת ט, ה) כתב שספיחי איסטיס נעשה ממנו אנדיגו. ובספר כפתור ופרח (מח) כתב שמין הצובעים, כגון ספיחי איסטיס, והוא צבע תכלת, ובערבי אל ניל.

והביא שם עוד הרבה מראה מקומות כנ"ל, ולא הבנתי מדוע רבינו הוצרך לכתוב את הדברים שכתב בעוד שהדברים ברורים שהרדב"ז דיבר על הקלא אילן.

וכל מראה מקומות אלו הוו ראיה נוספת לארגמון, שחזינן מכל אותם פוסקים שהיה תמיד ידוע מהו אותו איסטיס, ואם נמצא חלזון שצבעו דומה בעליל לאסטיס הנזכר, הוי הוכחה שהוא חלזון התכלת.

- אחר כן הטיח הרב בשאל שהביא כתבי פילוסופים יוונים להוכיח שהתכלת הינו פורפורה, וכתב שרוח שטות אחזה בו להביא סמך להלכה מכתבים אלו, ולא יתכן שתלמידי חכמים יחדשו הלכות על פי כתבי יון העתיקים. ועל טענתו יש להקשות, דלמה לא נלמד גילוי מלתא בעלמא מספריהם, וכי נחשוב כל דבריהם כדבר בטל, והרי לימודנו חכמינו 'הוי למד מכל אדם'. ובמיוחד שלא גרעו דבריהם מכפילא דלא חשדינן ליה- דלא מרע אומן אומנותו. ועל החשש של שיבושי העתקה וטעות סופרים, נראה שקשה לומר כן, כיון שהעותקים מתנבאים בלשון דומה, וגם העובדות מובאות בתיאום מכמה סופרים שונים. אכן טענתו כבר היתה מעולם, ושוברו בצי"ד, וכמו שהביא בספר המצוין לבוש הארון (עמוד 47) את דברי רבינו הרמ"א (שו"ת הרמ"א סימן ז'): "תחילה אענה מה שהרעיש אדוני את העולם עלי בהביאי במכתבי הראשון דבר חכמת היונים וראש הפילוסופים, ועל זה כתב אדוני שהתורה חוגרת שק כו'. אומר שזו מחלוקת ישנה בין החכמים ולא אצטרך להשיב עליה. כי כבר תשובתו הרממה מונחת בקרן זוית ערוכה בתשובת הרשב"א (סימן תי"ד) מה שהשיבו חכמי פרובינצא להרשב"א ז"ל על זו. ואף הרשב"א ז"ל לא כתב שם אלא לאסרה בינקותו של אדם קודם שילמד חכמת התלמוד והוא הבשר ויין שכתב הרמב"ם בספר המדע (פ"ד מהלכות יסודי התורה), ומי לנו גדול מהרמב"ם ז"ל שעשה ספר המורה שכולו אינו אלא מזה המין. ואף כי כתב בתשובת בר ששת (סימן מ"ה) שהוא לא עשאו אלא כדי להשיב לאפיקורוס כידוע למעלתו, באמת אומר שיש לי בזו שתי תשובות בדבר ושתיהן אמיתיות לפי מעוט השגתי. וזה כי הם לא חששו אלא ללמוד בספרי היונים הארורים כגון ספר השמע ומה שאחר הטבע כמו שזכרן שם בתשובה הנזכרת, ובזה הדין עמם כי חששו פן יבא להמשך אחריהם באיזה אמונה מן האמונות ויתפתה ביינים שהוא יין תנינים ודעות מופסדות. אבל לא אסרו ללמוד דברי החכמים וחקירתם במהות המציאות וטבעיהן, כי אדרבה על ידי זה נודע גדולתו של יוצר בראשית יתברך והוא פירוש שיעור קומה שאמרו עליו כל הידוע כו' ואף כי למקובלים דעת אחרת בזו אלו ואלו דא"ת, ואף כי חכמי אומות העולם אמרו כבר אמרו במגילה פ"ק (דף ט"ז ע"א) כל מי שאומר דבר חכמה אף באומות נקרא חכם. וכזה עשו כל החכמים שהביאו דברי החוקרים בספריהם כאשר גלוי לכל מספר המורה ובעל העקידה ושאר מחברים גדולים וקטנים כל שכן מי שאינו נכנס לעמקם לבניית המופתים להוציא דבר מתוך דבר כמוני רק מביא מה שכתבו שאין ראוי לחוש לזה כלל, והשנית אף כי אם נאמר שאסרו ללמוד בכל ספריהם גזירה משום דברים האסורים שבהם, מ"מ בספרי חכמינו ז"ל אשר מימיהם אנו שותים ובפרט הרב הגדול הרמב"ם ז"ל בזה לא עלה על שום דעת לאסור, כי בודאי אין לחוש בספריו לשום דעת בטלה כמו שהעיד עליו בעל בחינת עולם באמרו סוף דבר לבי האמן מה שהאמין סוף הגאונים בזמן וראשם במעלה הוא הרמב"ם כו', ואף כי מקצת החכמים חלקו עליו ושרפו ספריו מ"מ כבר נתפשטו ספריו בכל חכמים האחרונים ז"ל, וכולן עשו אותן לראשם עטרה להביא ראיה מתוך דבריו כהלכה למשה מסיני. ולכן גם אני אומר שמנוקה אני מעון זה, כי אף שהבאתי מקצת דברי אריסטו מעידי עלי שמים וארץ שכל ימי לא עסקתי בשום ספר מספריו רק מה שעסקתי

בספר המורה שיעגתי בו ומצאתי ת"ל ושאר ספרי הטבע כשער השמים וכדומה שחברו חז"ל ומהם כתבתי מה שכתבתי מדברי אריסטו. ואיך לא והנה הרב המורה כתב פרק כ"ב מחלק השני שכל מה שהשיג אריסטו עד גלגל הירח הכל אמת כו', וכתב עוד שכל דבריו הם דעת חז"ל מלבד במקצת אמונות התלויות באל יתברך ובמלאכיו".

דעת הגאון רב משה שטרנבוך שליט"א:

בתשובות והנהגות (ח"א סימן כו) כתב הגאון שהלובש תכלת נכנס בחשש איסור של 'לא תתגודדו'. וכבר האריכו האחרונים בטעמי האיסור הנ"ל, ולכן יש לבחון את לבישת תכלת לאור דבריהם:

ידועה המחלוקת בין הרמב"ם והרא"ש בגדר האיסור דלא תתגודדו אם שייך על כל יחיד או רק על בתי דינים, שלהרמב"ם (פרק יב הלכות ע"ז הלכה יד) היא אזהרה שלא יהו שתי בתי דינים בעיר אחת, זה נוהג במנהג זה וזה נוהג במנהג אחר, שדבר זה גורם למחלוקת גדולה, וכתוב לא תתגודדו, לא תעשו אגודות אגודות. ולמדנו מדבריו שאיסור זה אינו אלא לבתי דינים ולכן כל אחד רשאי לנהוג כמנהגו אפילו בפני אחרים הנוהגים אחרת.

מאיך הרא"ש סבר שהאיסור הוא על כל אדם הנוהג אחרת ממנהג המקום (כמבואר במג"א סוף סימן תצג).

ובדברי השולחן ערוך והרמ"א לא מצאנו התייחסות כמאן פסקין, ונקטו הפוסקים (ראה אור לציון ח"ב עמוד מז) שהספרדים ינהגו כהרמב"ם, וכמו שהורה הב"י בספרו אבקת רוכל (סימן לב), והאשכנזים ינהגו כהרא"ש כמו שביאר המג"א דלעיל.

ולכן לדוגמא ספרדי שהגיע לתפילה במנין אשכנזי ימשיך לנהוג כמנהגו ואין בזה שום איסור, ואשכנזי שהגיע לבית כנסת של ספרדים ינהג כמנהג המקום, אולם ישנם כמה סיבות להתיר גם לבני אשכנז להמשיך שם כמנהגם:

- במנהגים הידועים שיש בהם חילוק בין אשכנזים לספרדים אין איסור של לא תתגודדו, וכמו שכתב המגן אברהם שם בעצמו, וז"ל: "ודבר התלוי במנהג המקומות שבמקום זה נהגו כך ובמקום זה נהגו כך אפילו נתקבצו בני שני המקומות במקום אחד ועשה כל אחד כמנהג מקומו לית לן בה", וכן הביא בשו"ת שערי דעה (ח"ב סימן ז').
- בשו"ת פרשת מרדכי (בנט או"ח סימן ד') חידש שדין לא תתגודדו נאמר רק בעת כשחלקו בדין מסוים בית דין לראשונה, ואולם אחר כך כבר אין איסור שכל אחד ינהג כפי שהורו לו רבותיו, וז"ל: "האיסור הוא רק בתחילת המחלוקת בבית דין אחד שיש להם להשוות יחד, אבל בדבר שכבר נחלקו בו מימים קדמונים, ולכל כת יש איסור במנהג הכת שכנגדו ואי אפשר להשוות יחד, צריך כל אחד לקיים מנהגו גם כשהוא בעיר אחת, ואם כן גם כשהם בבית כנסת אחד כיון שהשינוי מכח שכל אחד נהג כמקומו והיה מוכרח לעשות כן לנהוג על דרך זה, אם כן מה אפשר לעשות, ולא מצינו שיאסור לבן עיר הנהג בשינוי מבן עיר אחרת להיות יחד בעיר אחד".
- ובשו"ת אור לציון (שם) הביא שאין איסור לא תתגודדו באדם שחזותו מוכחת עליו, והרי ספרדים ואשכנזים חזותם ניכרת עליהם.
- והגר"ע יוסף (יחזקאל דעת ח"ד סימן לו) למד מדברי רש"י (יבמות יג, ב) שדוקא במחלוקת בהלכות איסור והיתר שייך לומר דדמיא תורה לשני תורות, מה שאין כן בדבר התלוי במנהג. וכן כתב המאירי: "זו שאמרה תורה לא תתגודדו רמז יש בו שלא לעשות מצות אגודות אגודות שנראית התורה כשני תורות... וכל שכן בדברים התלויים במנהג שאין קפידא אם הללו נוהגים כך והללו נוהגים כך". וכן כתב גם הרא"ש (קיצור פסקים יבמות פ"א ט'): "דבר התלוי במנהג המקומות, שבמקום זה נהגו כך ובמקום זה נהגו כך, אפילו אם נתקבצו בני שני המקומות במקום אחד וכל אחד עושה כמנהג מקומו מותר". ויתכן שאלו הם הדברים שהתכווין להם המגן אברהם דלעיל.
- עוד הביא שם את דברי המהרש"ג (בשו"ת ח"ב סימן יב) שהאיסור נאמר רק למורה הוראה שלא יסתור את דברי המורה הוראה חבירו, אולם עבור אדם פרטי אין איסור לנהוג באופן אחר מהציבור. וכן כתב בשו"ת ח"י אריה (ס"ס ט').
- המהרש"ם (ח"ג סוס"י שנט) צידד שבאיסור תורה ליכא לא תתגודדו, הביא דבריו הגר"מ שטרנבוך (תשובות והנהגות ח"ב סוף סימן לא).
- ברדב"ז (ח"ה לשונות הרמב"ם אלף שפד) מבואר דבמחלוקת הפוסקים זה כמה דורות ליכא לא תתגודדו.
- ובשו"ת תשובות והנהגות (ח"ב סוף סימן לא) כתב שלדעתו יסוד האיסור הוא להביא להכרעת בית דין, ובזמנינו שאי אפשר להכריע על פי הרוב, אין חשש איסור וכל אחד יעשה על פי הנהגת רבותיו.

ואם הבנתי נכון דבריו, אזי לפי מה שהביא בדעת המהרש"ם כאן שתכלת כולו שאלה בדאורייתא לא צריך להיות איסור. וכן לפי הטעם של הרב עצמו שליט"א שהאיסור הוא לבתי דינים, רשאי כל אחד לעשות כפי הנהגת רבותיו.

עוד כתב הגאון שליט"א שיש חשש שמא עובר על איסור 'בל תוסיף', אך הוא עצמו חזר לאחור מכן, ועוד שממילא כתב שיכול להתנות שאינו מתכוין למצוה אם אין בזה מצוה. וכן השיב גם הגר"ח קניבסקי (דעת נוטה ציצית תשובה רעט).

